

P.YA.GALPERINNING BILIMLAR, KO'NIKMA VA MALAKALAR, AQLIY HARAKATLARNING BOSQICHMA-BOSQICH SHAKLLANISH NAZARIYASI

Axmadjonova Shaxruza

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti
Amaliy psixologiya yo'nalishi 3- bosqich talabasi
<https://doi.org/10.5281/zenodo.20064899>

Annotatsiya (o'zbek tilida). Ushbu tezis P.Ya. Galperinning aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich shakllanish nazariyasini 13.00.02 ixtisosligi doirasida tahlil qiladi. Maqsad bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishning psixologik-metanazariy mexanizmlarini metodik yechimlarga aylantirishdir. Metod sifatida nazariy tahlil va didaktik modellash qo'llanadi. Ilmiy yangilik sifatida orientir asos (OOA)ni fan mazmuniga mos loyihalash mezonlari asoslanadi.

Аннотация (русском языке). В тезисе анализируется теория поэтапного формирования умственных действий П.Я. Гальперина в контексте специальности 13.00.02. Целью является перевод психологических механизмов формирования знаний, умений и навыков в методические решения обучения. Используются методы теоретического анализа и дидактического моделирования. Научная новизна заключается в обосновании критериев проектирования ориентировочной основы действия применительно к содержанию учебного предмета.

Abstract (in English). This thesis examines P.Ya. Galperin's theory of the step-by-step formation of mental actions within the scope of specialization 13.00.02. The aim is to transform psychological mechanisms of knowledge, skills, and competencies development into methodological instructional solutions. The study employs theoretical analysis and didactic modeling. The novelty lies in proposing criteria for designing an orienting basis of action aligned with subject-matter content and assessment requirements.

Kalit so'zlar (o'zbek). aqliy harakat; orientir asos; ichkilashtirish; bosqichma-bosqich shakllanish; ko'nikma; malaka; o'quv faoliyati

Ключевые слова (рус). умственное действие; ориентировочная основа; интериоризация; поэтапное формирование; умение; навык; учебная деятельность

Keywords (English). mental action; orienting basis of action; interiorization; step-by-step formation; skill acquisition; competency; learning activity

Asosiy matn. P.Ya. Galperin tomonidan ishlab chiqilgan aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich shakllanish nazariyasi ta'lim jarayonida bilim, ko'nikma va malaka hosil bo'lishini faqat natija sifatida emas, balki boshqariladigan psixologik jarayon sifatida talqin qilishi bilan didaktikada alohida metodologik ahamiyat kasb etadi. 13.00.02 ixtisosligi uchun bu yondashuv ayniqsa dolzarb, chunki xususiy metodika doirasida o'quv mazmunini tanlash, uni o'qitish jarayoniga "joylashtirish" hamda o'zlashtirish natijasini baholash o'rtasidagi uzviylik ko'pincha deklarativ darajada qolib ketadi. Galperin konsepsiyasi esa o'quv topshirig'i, harakatning tarkibiy tuzilishi, uni bajarish shartlari va nazorat mezonlari o'rtasidagi bog'lanishni aniqlashtirish orqali o'qitishni loyihalashning aniq psixologik "mexanizmini" beradi [1]. Shu ma'noda nazariya xususiy fan metodikasida o'quvchi bajaradigan amallarni tashqi faoliyatdan ichki intellektual jarayonga olib o'tish yo'lini bosqichlar bilan asoslaydi.

Nazariyaning markaziy tushunchalaridan biri orientir asos (orientirovka asosi, OOA) bo'lib, u harakatni to'g'ri bajarish uchun zarur bo'lgan shartlar, belgi va qoidalar tizimini

anglatadi. OOAning didaktik qiymati shundaki, u “o‘qituvchi tushuntirdi” yoki “mavzu berildi” kabi umumiy ta’riflar o‘rniga o‘quvchiga aynan nimalarga tayanib, qaysi ketma-ketlikda, qaysi nazorat nuqtalari orqali harakatni bajartirish lozimligini belgilaydi. OOA sifati past bo‘lsa, o‘quvchi ko‘pincha sinov-xato yo‘li bilan natijaga erishadi, bu esa ko‘nikma beqarorligi va transferning sustligiga olib keladi; OOA to‘liq va umumlashtirilgan bo‘lsa, harakat turli vaziyatlarga ko‘chadi, ya’ni malakaga aylanish uchun zarur shartlar yaratiladi [1]. Xususiy metodikada OOA ni loyihalash fan mazmunining mantiqiy tuzilishini ochib berishni talab etadi: tushuncha, qoida, algoritm, usul, dalillash mezonlari va xatolarni tuzatish yo‘llari bir tizimga keltiriladi.

Galperin bo‘yicha harakatning shakllanishi bir necha asosiy bosqichlar orqali kechadi: motivatsion yo‘naltirish, orientir asosni egallash, moddiy yoki moddiylashgan harakat, tashqi nutqdagi harakat, ichki nutq va aqliy harakat bosqichi. Bu bosqichlar ketma-ketligi o‘qitishni “sodda amaliyotdan murakkab nazariyotga” emas, balki boshqariladigan ichkilashtirish jarayoniga aylantiradi. Vygotskiy va Leontev an‘anasidagi faoliyat yondashuvi bilan uyg‘un holda, nazariya harakatning predmetli shakldan belgili shaklga o‘tishini, belgilar tizimi (til, formulalar, chizmalar) vositasida psixik jarayonlarning qayta tashkil topishini tushuntiradi [2; 3]. Xususiy metodika nuqtayi nazaridan bu, masalan, matematika, ona tili, fizika yoki chet tilini o‘qitishda “model bilan ishlash”, “belgilash”, “tahlil-sintez” kabi amallarni tasodifiy mashq qildirish emas, balki ularning orientir asosini berish va bosqichma-bosqich ichkilashtirishni ta’minlash zarurligini anglatadi.

Bilim, ko‘nikma va malakalar o‘rtasidagi farq Galperin yondashuvida faqat “ko‘p mashq qilinsa malaka bo‘ladi” degan oddiy g‘oyaga qisqartirilmaydi. Bilim harakatning mazmuniy asosini, ya’ni nimani va nima uchun bajarilishini ifodalasa, ko‘nikma harakatning ongli nazorat ostida bajarilish barqarorligidir; malaka esa harakatning avtomatlashtirilgan, tez, kam xatoli va vaziyatga moslashuvchan bajarilish darajasidir. Biroq avtomatlashtirishni maqsad sifatida mutlaq qo‘yish xatodir: agar orientir asos umumlashtirilmagan bo‘lsa, avtomatlashtirish tor sharoitda “qotib qolgan” usulni mustahkamlaydi. Shuning uchun xususiy metodikada malaka deganda, bir tomondan tezlik va aniqlik, ikkinchi tomondan esa o‘z-o‘zini nazorat qilish hamda xatoni anglash imkonini saqlab qolgan, transferga tayyor intellektual usul nazarda tutilishi kerak [1]. Bu yondashuv kompetensiyaviy ta’lim talablari bilan ham mos keladi, chunki kompetensiya faqat ma’lumotni bilish emas, balki uni yangi vaziyatda qo‘llash, muloqot va muammoli vazifalarda yechim topishni ham qamrab oladi.

13.00.02 doirasida nazariyaning amaliy-metodik qiymati eng avvalo o‘quv topshiriqlarini konstruksiyalashda namoyon bo‘ladi. Agar topshiriq faqat natijani tekshirsa, o‘quvchi “to‘g‘ri javob”ka turli yo‘llar bilan keladi, bu esa o‘qituvchiga harakatning qaysi bo‘g‘ini buzilganini aniqlash imkonini bermaydi. Galperin yondashuvi esa topshiriqni harakat bosqichlariga moslab tuzishni talab qiladi: avval orientirlash mezonlari ochiladi, keyin moddiylashgan tayanchlar beriladi (jadval, sxema, algoritm, namunaviy yechim), so‘ng tashqi nutqdagi izohlash orqali nazorat nuqtalari mustahkamlanadi, keyin esa ichki nutqqa o‘tkaziladi. Bu jarayonni baholash ham natijaga emas, harakatning to‘liqligi, umumlashganligi, ongli nazorati va barqarorligiga qaratilishi lozim [4]. Natijada baholash vositalari ham qayta ko‘rib chiqiladi: test yoki yakuniy javob bilan cheklanmasdan, jarayon indikatorlari, xatolar tipologiyasi va o‘zini-o‘zi tekshirish mezonlari kiritiladi.

Nazariyaning muhim jihati shundaki, u o'qitishdagi individual farqlarni “qobiliyat bor-yo'q” kabi statik tushunchalar bilan emas, balki berilgan orientir asosning sifati va o'quvchining uni egallash sharoitlari bilan izohlaydi. O'quvchi xatoga yo'l qo'ysa, bu ko'pincha motivatsiya yetishmasligi bilan emas, balki orientirlashning to'liq emasligi, nazorat nuqtalarining noaniqligi yoki harakat bo'g'inlarining chalkash berilganligi bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli metodik tadqiqotlarda “xato”ni faqat kamchilik sifatida emas, balki diagnostik ma'lumot sifatida ko'rish, xatolarni orientir asosdagi bo'shliqlar bilan bog'lab tahlil qilish samarali hisoblanadi [5]. Bu yondashuv didaktik diagnostika, formatif baholash va o'qitishni individuallashtirishni nazariy jihatdan asoslashga xizmat qiladi.

Galperin nazariyasi bilan Davydovning rivojlantiruvchi ta'lim konsepsiyasi o'rtasida ham metodik jihatdan muhim aloqadorlik mavjud: har ikkisi o'quv harakatining umumlashtirilgan usullarini shakllantirishga intiladi, faqat Davydovda nazariy umumlashtirishning o'рни kuchliroq ta'kidlanadi [6]. 13.00.02 uchun bu aloqadorlik shuni anglatadiki, o'quv mazmunini tanlashda “faktlar ko'pligi” emas, balki asosiy munosabatlar, modellar va tushuntirish imkonini beradigan yadro tushunchalar ustuvor bo'lishi kerak; keyin esa Galperin mexanizmlari orqali shu yadro atrofida harakat usullari bosqichma-bosqich shakllantiriladi. Bunday integrativ yondashuv fan metodikasida mazmun, metod va baholashning bir tizimga kelishini ta'minlaydi.

Ilmiy yangilik sifatida ushbu tezis Galperin nazariyasini 13.00.02 talablari bilan uyg'unlashtirgan holda orientir asosni loyihalashning uch mezonini asoslashga yo'naltiriladi: birinchidan, predmet mazmunining mantiqiy birliklari bo'yicha orientirlar to'liqligi (harakat sharti, usuli, nazorat nuqtasi, xatoni tuzatish yo'li); ikkinchidan, orientirlarning umumlashtirilganligi (turli tipdagi masalalarga ko'chish imkoniyati); uchinchidan, orientirning o'quvchi uchun ochiqligi va qo'llaniluvchanligi (til va belgilar tizimida aniq ifoda, namunaviy bajarish va o'zini-o'zi tekshirish mexanizmi). Ushbu mezonlar o'quv topshirig'i dizayni, dars ishlanmasi va baholash vositalarini yaratishda metodik “ko'prik” vazifasini bajaradi.

Xulosa. Galperinning bosqichma-bosqich shakllanish nazariyasi bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilishni boshqariladigan psixologik jarayon sifatida metodik jihatdan loyihalash imkonini beradi. Nazariyaning amaliy qiymati orientir asosni to'liq, umumlashtirilgan va o'quvchi uchun qo'llaniladigan tarzda yaratish orqali harakatning moddiylashgan bajarilishidan aqliy bajarilishigacha bo'lgan izchil yo'lni ta'minlashidadir. 13.00.02 doirasida bu yondashuv o'quv mazmuni, topshiriq konstruktsiyasi va baholash mezonlarini yagona tizimda uyg'unlashtirish, xatolarni diagnostik indikator sifatida talqin qilish hamda transferga tayyor malakalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Гальперин П.Я. Введение в психологию: учебное пособие. Москва: Издательство Московского университета, 1976. 150 с.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва: Лабиринт, 1999. 352 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975. 304 с.
4. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Handbook I: Cognitive Domain. New York: Longmans, Green, 1956. 207 p.
5. Қодиров Б.Р. Педагогик психология: дарслик. Тошкент: Ўзбекистон, 2010. 320 б.

6. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении: логико-психологические проблемы построения учебных предметов. Москва: Педагогика, 1972. 424 с.